

УС О. В.,кандидат юридичних наук, доцент
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)**УС М. В.,**кандидат юридичних наук, асистент
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.513

**ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ФІЗИЧНІЙ ОСОБИ,
ЯКА ПОТЕРПІЛА ВІД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ**

Стаття присвячена проблемі відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення. На підставі системного аналізу законодавства (Цивільного кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та Кримінального кодексу України тощо) з'ясовано суб'єктний склад та умови виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення; зміст та обсяг шкоди, що підлягає відшкодуванню (компенсації); порядок її відшкодування.

Ключові слова: відшкодування шкоди, компенсація, фізична особа, яка потерпіла від кримінального правопорушення, зобов'язання.

Стаття посвячена проблеме возмещения вреда физическому лицу, пострадавшему от уголовного правонарушения. На основании системного анализа законодательства (Гражданского кодекса Украины, Уголовного процессуального кодекса Украины, Уголовного кодекса Украины и других) установлены субъектный состав и условия возникновения обязательств по возмещению вреда физическому лицу, пострадавшему от уголовного правонарушения; содержание и объем вреда, подлежащего возмещению (компенсации); порядок его возмещения.

Ключевые слова: возмещение ущерба, компенсация, физическое лицо, пострадавшее от уголовного правонарушения, обязательства.

The article is dedicated to the problem of damages to an individual who has suffered from a criminal offense. Based on a systematic analysis of the legislation (Civil Code, Criminal Procedure Code, the Criminal Code of Ukraine and others) clarified subjective composition and terms of commitments to compensate for damage to an individual who has suffered from a criminal offense; content and scope of damages to be recovered (compensation); procedure of reimbursement.

Key words: damages, compensation, individual who has suffered from a criminal offense, obligations.

Вступ. Питання відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, перебуває на стику низки галузей законодавства, а саме: цивільного, кримінального і кримінально-процесуального. Вказане вимагає від відповідних нормативно-правових актів взаємозгодженості з метою забезпечення найбільш повного та ефективного захисту прав та інтересів потерпілих осіб.

Базові положення, які регламентують питання, що досліджується, містяться в Цивільному кодексі України (далі – ЦК), зокрема в ст. ст. 1177 та 1207. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства у відповідність з Крими-

нальним процесуальним кодексом України» від 16.05.2013 р. № 245-VII ст. 1177 ЦК України було викладено в новій редакції. Проте така редакція є вкрай недосконалою. На підтвердження цього достатньо звернути увагу на те, що в пояснювальній записці до відповідного проекту закону його метою було названо «приведення термінології, яка використовується в законодавчих актах України, у відповідність до понятійного апарату Кримінального процесуального кодексу України». Проте ця мета не була досягнута, оскільки запропоновані зміни до законодавчих актів мають суто технічний та фрагментарний характер. Так, у ЦК України термінологія змінена не в повному обсязі (наприклад, термін «злочин» не замінено на термін «кримінальне правопорушення» у цій низці статей ЦК України, зокрема ст. ст. 1191, 1193, 1206, 1207 тощо).

Крім того, слід зазначити, що нова редакція ст. 1177 ЦК України значно розширила сферу її дії. Зокрема, по-перше, у попередній редакції норми мова йшла про відшкодування *майнової* шкоди, завданої *майну* фізичної особи, у новій редакції вказуються на відшкодування *шкоди* (без уточнення її різновиду), спричиненої *фізичній особі* (а не лише її майну). По-друге, у попередній редакції йшлося про відшкодування майнової шкоди *державою*, у новій редакції статті суб'єкт відшкодування шкоди не зазначений. По-третє, у попередній редакції майнова шкода відшкодувалася державою лише в разі, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо така особа є неплатоспроможною, чинна редакція ст. 1177 ЦК України такого положення не містить. По-четверте, у новій редакції ст. 1177 ЦК України вказано не лише на можливість відшкодування шкоди, а й можливість її компенсації.

Постановка завдання. Розбіжності термінологічного апарату та новели законодавчої бази зумовили необхідність комплексного наукового аналізу законодавства, що регламентує зазначене питання. Зокрема, з'ясування потребує суб'єктний склад та умови виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення; зміст та обсяг шкоди, що підлягає відшкодуванню (компенсації); порядок її відшкодування.

Результати дослідження. Окреслена проблематика свого часу була предметом дослідження таких учених, як О.С. Александров, Л.М. Баранова, В.Т. Безлепкін, Є.В. Блінкова, П.Г. Гурєєв, З.З. Зінатулін, В.Т. Нор, С.І. Остапенко, С.Є. Сиротенко та інші. Проте стрімке оновлення нормативного матеріалу, що відбулося останнім часом (вищенаведені зміни до ЦК України, прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), не може не впливати на науковий та практичний інтерес до неї в умовах сьогодення.

Розглядаючи питання про суб'єкта, який має право вимагати відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, насамперед слід звернути увагу на те, що намагання законодавця привести термінологію у відповідність із понятійним апаратом КПК України зумовило використання в ст. 1177 ЦК України двох термінологічних зворотів: «фізична особа, яка потерпіла від кримінального правопорушення» (ч. 1 ст. 1177 ЦК України) та «потерпілий внаслідок кримінального правопорушення» (ч. 2 ст. 1177 ЦК України). Більше того, термінологічний зворот «потерпілий внаслідок кримінального правопорушення», що вживається в ч. 2 ст. 1177 ЦК України, не зовсім узгоджується з назвою статті, де мова йде тільки про фізичну особу як потерпілого.

У свою чергу, у КПК України застосовується лише термін «потерпілий». При цьому відповідно до ч. ч. 1, 2, 6 та 7 ст. 55 КПК України потерпілим у кримінальному провадженні може бути як фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, так і юридична особа, якій кримінальним правопорушенням спричинена майнова шкода. Права та обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Якщо особа не подала зазначених заяв, то слідчий, прокурор, суд має право визнати особу потерпілою лише за її письмовою згодою. У випадку, коли внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває в стані, який унеможливує подання нею відповідної заяви, потерпілим визнається одна особа із числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням – потерпілими може бути визнано декілька осіб (ч. 6 ст. 55 КПК України).

З урахуванням зазначеного, назви ст. 1177 ЦК України, а також її попередньої редакції суб'єктом, який має право на відшкодування шкоди на підставі ст. 1177 ЦК України, слід вважати виключно *фізичну особу*, якій завдана шкода кримінальним правопорушенням, яка подала заяву про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяву про залучення її до провадження як потерпілого або надала письмову згоду на визнання її потерпілою слідчим, прокурором, судом. У разі смерті потерпілого права на відшкодування шкоди мають близькі родичі чи члени його сім'ї за правилами, передбаченими ст. ст. 1200 та 1207 ЦК України.

Щодо зобов'язаної особи слід відмітити, що відповідно до ч. 1 ст. 128 КПК України особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової та/або моральної шкоди, має право пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння.

Аналіз наведених положень КПК України та ч. 1 ст. 1177 ЦК України дозволяє зробити висновок, що шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується такими учасниками справи: а) або *безпосереднім її заподіювачем* (підозрюваним, тобто особою, якій повідомлено про підозру, або особою, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 42 КПК України); обвинуваченим (підсудним) – особою, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду (ч. 2 ст. 42 КПК України); засудженим – обвинуваченим, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили (ч. 2 ст. 43 КПК України), б) або *особою, на яку законом покладено обов'язок щодо її відшкодування* (зокрема, опікун або заклад, який зобов'язаний здійснювати нагляд за недієздатною особою (якщо така особа визнана осудною під час вчинення злочину (ст. ст. 41, 1184 ЦК України), тощо).

При цьому згідно із ч. 1 ст. 127 КПК України будь-яка фізична чи юридична особа за згодою підозрюваного чи обвинуваченого може на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому. Таке положення повністю узгоджується з приватно-правовими засадами зобов'язань, які виникають між потерпілим і заподіювачем шкоди (особою, на яку покладається обов'язок із відшкодування шкоди), не зважаючи на те, що відповідна шкода є наслідком кримінального правопорушення.

Під час визначення суб'єктного складу відповідних правовідносин (зокрема, зобов'язаної особи) звертає на себе увагу той факт, що в ч. 2 ст. 1177 ЦК України як джерело відшкодування називається Державний бюджет України. Диспозиція ч. 2 ст. 1177 ЦК України має бланкетний характер, оскільки, виходячи зі змісту цієї статті, випадки й порядок такого відшкодування мають передбачатися законом. Тобто положення ч. 2 ст. 1177 ЦК України можуть бути реалізовані на практиці виключно на підставі спеціального закону, який, до речі, на сьогодні відсутній. Стаття 1207 ЦК України, яка присвячена відшкодуванню державою шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, називаючи підстави відшкодування (не встановлено особу, яка вчинила злочин, або така особа є неплатоспроможною), для визначення умов і порядку його здійснення так само відсилає до спеціального закону. Не підлягають застосуванню в цьому випадку також і норми Конституції України як норми прямої дії, оскільки Конституція України не передбачає права на відшкодування за рахунок держави шкоди потерпілому внаслідок кримінального правопорушення.

Слід зазначити, що низка міжнародно-правових актів підтверджують необхідність запровадження відшкодування державою шкоди, заподіяно злочинцем (кримінальним правопорушенням), а саме: Декларація ООН «Основні принципи правосуддя для жертв і зловживання владою» від 29.11.1985 р. [1]; Європейська конвенція щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24.11.1983 р. [2]; Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (85) 11 від 28.06.1985 р. державам-членам щодо встановлення потерпілого в рамках кримінального права і процесу [5]; Директива Ради Європейського Союзу про компенсацію жертвам злочинів, прийнята 29.04.2004 р., та інші акти. Не дивлячись на низку проектів законів, поданих до Верховної Ради України та присвячених регламентації умов та порядку відшкодування (компенсації) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок Державного бюджету України, жоден із них не був прийнятий. Тому положення ч. 2 ст. 1177 ЦК поки що залишається без реалізації.

Водночас, не зважаючи на відсутність спеціального закону, на практиці непоодинокими є випадки звернення до суду з вимогами про відшкодування шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, за рахунок Державного бюджету України. Особливо це стосується ситуацій, коли особа, яка вчинила злочин, виявляється неплатоспроможною. Так, переглядаючи одну з таких справ у касаційному порядку Вищій спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своєму рішенні вказав, що ні на час розгляду справи в суді першої інстанції, ні під час перегляду судового рішення відповідного закону в Україні не прийнято. Оскільки державою не визначено умови та порядок відшкодування шкоди, висновок судів щодо відмови в задоволенні позову є законним та обґрунтованим [6].

У контексті відшкодування шкоди за рахунок Державного бюджету України слід звернути увагу й на те, що обов'язок держави в певних випадках відшкодувати шкоду, завдану внаслідок кримінального правопорушення, не ґрунтується на загальних засадах цивільно-правової відпо-

відальності. Цей обов'язок держава покладає на себе як гарант безпеки людини. Згідно зі ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Грунтуючись саме на цих конституційних положеннях, держава бере зобов'язання відшкодувати людині (фізичній особі) шкоду, завдану кримінальним правопорушенням. Така компенсація державою шкоди не має розглядатися як майнова відповідальність, перекладена з особи, що вчинила кримінальне правопорушення, на державу. У цьому випадку доречно вести мову про те, що держава, виконуючи соціальні функції, створює відповідній особі допоміжні, максимально привілейовані механізми усунення негативних наслідків кримінального правопорушення [3, с. 49].

Висновок про те, що компенсація шкоди потерпілим від злочину за рахунок держави не може існувати у формі цивільно-правової відповідальності, має важливе практичне значення тому, що до цих правовідносин неможливо застосувати правила ЦК України щодо підстав виникнення зобов'язання (ст. 11, ч. 2 ст. 509), зміни осіб у зобов'язанні (ст. ст. 512, 520), правових наслідків порушення зобов'язання (ст. ст. 610, 611), врахування вини потерпілого (ст. ст. 617, 1193) тощо [7, с. 367–368]. Водночас застосуванню підлягають положення ч. 1 ст. 1191 ЦК України, відповідно до яких держава має право зворотної вимоги (регресу) до особи, яка завдала шкоду внаслідок кримінального правопорушення, якщо вона буде компенсована потерпілому за рахунок Державного бюджету України на підставі ч. 2 ст. 1177 ЦК України.

Для того, щоб притягти особу до цивільно-правової відповідальності на підставі ст. 1177 ЦК України (тобто відшкодувати фізичній особі шкоду, завдану кримінальним правопорушенням), необхідно встановити наявність відповідних матеріальних та процесуальних умов у їх сукупності.

До *матеріальних* умов відшкодування фізичній особі шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, на підставі ст. 1177 ЦК України належать такі: 1) вчинення кримінального правопорушення, тобто суспільно небезпечного діяння, яке містить ознаки складу злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України (далі – КК) або проступку; 2) завдання фізичній особі майнової та/або моральної шкоди; 3) наявність причинного зв'язку між кримінальним правопорушенням і шкодою, яка настала внаслідок вчинення такого правопорушення. Вбачається, що в діях заподіювача шкоди достатньо встановити усічений склад цивільного правопорушення, оскільки питання про його вину вирішується в межах першої умови притягнення до відповідальності.

В окремих випадках шкода, яка відшкодується, може співпадати із суспільно-небезпечним наслідком злочину (наприклад, наслідки у виді майнової шкоди в разі вчинення крадіжки (ст. 185 КК України). За таких умов для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності в діянні заподіювача шкоди достатньо встановити ознаки відповідного складу злочину, тобто лише першу з наведених матеріальних умов.

До *процесуальних* умов відшкодування фізичній особі шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, на підставі ст. 1177 ЦК України доцільно віднести такі: 1) набуття фізичною особою, якій відшкодується шкода, статусу потерпілого від кримінального правопорушення таким шляхом: а) подачі заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення, або б) заяви про залучення її до провадження як потерпілого, або в) надання письмової згоди на визнання її потерпілою слідчим, прокурором або судом; 2) набуття обвинувальним вироком законної сили, за яким заподіювача шкоди визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення.

Розглядаючи зміст шкоди, що підлягає відшкодуванню фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, слід зауважити, що в попередній редакції ст. 1177 ЦК України мова йшла про відшкодування *майнової* шкоди, що завдана *майну* фізичної особи, тобто ця норма стосувалася виключно такого різновиду майнової шкоди, як шкода, завдана майну. Питання відшкодування шкоди, спричиненої ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину, регламентувалися іншими положеннями ЦК України, зокрема § 2 гл. 82.

У чинній редакції ст. 1177 ЦК України термін «майнова шкода» не вживається. Це означає, що зазначена стаття регламентує відшкодування як майнової, так і моральної шкоди. При цьому під майновою шкодою необхідно розуміти й шкоду, завдану ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи (так звану «фізичну» або «особисту» шкоду). Вказане підтверджується також і положеннями КПК України, у яких під шкодою, що відшкодується (компенсується) у кримінальному провадженні, розуміється як майнова, так і моральна шкода (ч. 1 ст. 128 КПК України).

Не можна не звернути увагу на те, що в тексті ст. 1177 ЦК України вживається два різних терміни: «відшкодування» і «компенсація» шкоди. При цьому в ч. 1 ст. 1177 ЦК України, яка

присвячена відшкодуванню шкоди безпосереднім заподіювачем шкоди або особою, на яку покладено обов'язок із її відшкодування, законодавець використовує термін «відшкодування», а в ч. 2 ст. 1177 ЦК України, що регламентує відшкодування шкоди за рахунок Державного бюджету України, застосовує термін «компенсація».

Системний аналіз положень ЦК України дозволяє стверджувати, що термін «компенсація» в контексті відшкодування шкоди законодавець закріпив лише в ст. 1177 ЦК України (у редакції від 16.05.2013 р.), в інших же положеннях ЦК України, у тому числі й загальних, вживається лише термін «відшкодування» шкоди (наприклад, ст. ст. 22, 23 ЦК України).

На перший погляд можна подумати, що в ЦК України знайшов відтворення науковий підхід, який полягає в більш вдалому (доцільному) використанні щодо моральної шкоди терміну «компенсація», а не «відшкодування». Так, у цивільно-правовій літературі висловлена позиція, що, незважаючи на надзвичайну близькість та залежність зазначених понять, вони не є тотожними. Моральна шкода, спричинена кримінальним правопорушенням, не відшкодовується, а лише замінюється матеріальними цінностями, тобто компенсуються [4].

Проте, на нашу думку, вживання терміну «компенсація» в назві ст. 1177 ЦК України та диспозиції ч. 2 цієї статті пояснюється не різновидом шкоди, що компенсується (оскільки як у частині першій, так і в частині другій ст. 1177 ЦК України мова йде як про майнову, так і про моральну шкоду), а обумовлено суб'єктивним складом, джерелом та порядком компенсації такої шкоди (державою за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом). Вважаємо, що обраний законодавцем підхід є даниною міжнародно-правовим актам, де у відповідних випадках вживається саме термін «компенсація» (зокрема, Декларація ООН «Основні принципи правосуддя для жертв і зловживання владою» від 29.11.1985 р; Європейська конвенція щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24.11.1983 р.).

Водночас вважаємо, що застосування терміну «компенсація» в наведеному аспекті потребує додаткового тлумачення та аргументації, оскільки, по-перше, це не відповідає традиціям національної правової системи, де термін «компенсація» пропонується застосовувати саме щодо моральної шкоди. По-друге, вживання цього терміну задля того, щоб підкреслити, що шкода відшкодовується не безпосереднім її заподіювачем, також не може слугувати достатнім аргументом, оскільки в ЦК України міститься низка інших норм, які присвячені питанням відшкодування шкоди особою, яка не є безпосереднім її заподіювачем. При цьому термін «компенсація» в таких нормах не вживається (наприклад, ст. 1191 ЦК України). По-третє, законодавець вкрай непослідовно оперує відповідною категорією, оскільки в ст. 1207 ЦК України так і залишився термінологічний зворот «відшкодування державою шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю».

Стосовно розміру відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, слід зазначити, що підхід щодо її відшкодування, в повному обсязі закріплений у ч. 1 ст. 1166 ЦК України, є логічним й обґрунтованим під час застосування і ч. 1 ст. 1177 ЦК України. Це пояснюється тим, що, не зважаючи на те, що шкода стала наслідком кримінального правопорушення, між потерпілим і заподіювачем виникає деліктне зобов'язання, яке, якщо прямо не вказане інше, «підкоряється» загальним положенням ЦК України про відшкодування шкоди.

Поряд із цим у ч. 2 ст. 1177 ЦК України мова йде не про відповідальність держави перед потерпілим, а про перенесення обов'язку відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, на державу в порядку виконання нею соціальних функцій. У зв'язку із цим у спеціальному законі доцільно запровадити мінімальні та максимальні межі такої компенсації, а також пріоритетність (черговість) виплат із правилом про те, що кожен наступний вид шкоди компенсується за умови повної компенсації попереднього [3, с. 86–87].

Право на відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення, як правило, реалізується шляхом пред'явлення цивільного позову в кримінальному провадженні.

Відповідно до ст. 128 КПК України цивільний позов у кримінальному провадженні розглядається судом за правилами, встановленими КПК України. Якщо процесуальні відносини, що виникли у зв'язку із цивільним позовом, цим кодексом не врегульовані, до них застосовуються норми Цивільного процесуального кодексу України за умови, що вони не суперечать засадам кримінального судочинства. Відмова в позові в порядку цивільного, господарського або адміністративного судочинства позбавляє цивільного позивача права пред'являти той же позов у кримінальному провадженні з тих самих підстав (ч. ч. 5, 6 ст. 128 КПК України). Водночас особа, яка не пред'явила цивільного позову в кримінальному провадженні, а також особа, цивільний позов якої залишено без розгляду, має право пред'явити його в порядку цивільного судочинства (ч. 7 ст. 128 КПК України).

Що стосується порядку здійснення компенсацій за рахунок Державного бюджету України, то він має бути визначений на рівні спеціального закону. Зокрема, доречно чітко передбачити в законодавстві перелік документів про компенсаційну виплату, строки їх подачі й розгляду, встановити органи, на які буде покладено обов'язки здійснювати координацію компенсаційних виплат, порядок розгляду ними заяв тощо.

Висновки. Враховуючи наведене, можна зробити висновок, що питання про відшкодування шкоди фізичній особі, завданої внаслідок кримінального правопорушення, урегульовано чинним законодавством вкрай недосконало: розбіжність термінологічного апарату викликає необхідність його додаткового тлумачення, дискусії в науковій літературі щодо співвідношення окремих понять; відсутність закону, який регламентує випадки відшкодування відповідної шкоди державою, аж ніяк не сприяє побудові соціальної та правової держави в Україні.

Список використаних джерел:

1. Декларація ООН «Основні принципи правосуддя для жертв і зловживання владою» від 29.11.1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_114.
2. Європейська конвенція щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24.11.1983 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_319.
3. Компенсація шкоди жертвам насильницьких злочинів в Україні (фахові аспекти) / Л.М. Баранова, С.Є. Сиротенко, М.І. Сірий. – К. : Наш час, 2006. – 100 с.
4. Приступа С.Н. Концептуальні засади компенсаційної функції цивільного права / С.Н. Приступа // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 6. – С. 153–160.
5. Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (85) 11 від 28.06.1985 р. державам-членам щодо встановлення потерпілого в рамках кримінального права і процесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua-info.biz/legal/basebi/ua-hmwear.htm>.
6. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 12.09.2012 р. у справі № 6-13591св12 // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26425360>.
7. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) : у 12 т. / за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Х. : Право, 2014–. – Т. 11 : Недоговірні зобов'язання. – 2014. – 416 с.

